

ГЛАГОЛИ С ЕЛЕМЕНТА *СИ/SOBIE* В БЪЛГАРСКИЯ И В ПОЛСКИЯ ЕЗИК

DIMKA SAVOVA

Uniwersytet Sofijski im. św. Klemensa Ochrydzkiego

VERBS WITH THE ELEMENT *СИ/SOBIE* IN BULGARIAN AND POLISH LANGUAGES.

The paper examines the phenomenon of reflexive personal pronouns for the dative case, used with verbs in several Slavic languages. The author offers a systematised approach towards the functions of the element *cu / sobie* in the Bulgarian and Polish languages, revealing its roles both as a pronoun and as a particle with different meaning. Comparisons between Bulgarian and Polish variations of this phenomenon suggest further research in these, as well as in other Slavic languages.

Keywords: reflexive verbs, enclitic pronominal form, particle, pragmatic meaning.

Посоченото в заглавието езиково явление е все още недостатъчно проучено в българската и в полската лингвистична литература. От българските автори ще спомена М. Вълчанова 1995, Р. Ницолова 1986 и 2008 и Г. Петрова 2008. Преглед на полските автори, писали по този проблем, може да бъде намерен при Зофия Зарон (2009). Съпоставката, която се прави в настоящата статия, взема под внимание две изследвания по темата, направени за съпоставяните езици. За анализа на българския материал критериите са взети от предишна моя работа (Савова 2016), а за полския език се прави самостоятелен анализ, но отправна точка ще бъде класификацията в едно по-ново изследване на посоченото в заглавието езиково явление. А именно, в своята работа Зофия Зарон, след като дава преглед на изследванията в полската лингвистика по темата, дели конструкциите с разглеждания елемент на два главни вида – конструкции с възвратно лично местоимение в датив *sobie* 1 (което по-нататък се дели на получател на вербални / ментални действия, от една страна, и на ‘притежател’ на обекта на действието: на когото обектът принадлежи или за когото е предназначен, от друга /Zaron 2009: 228/) и на всички други случаи. Авторката

нарича всички останали случаи *псевдодатив*¹ и ги дели на две големи групи (*sobie 2* и *sobie 3*). Първата, *sobie 2*, обединява случаите, когато глаголът не се употребява без елемента, защото при такава употреба значението на глагола се променя. Втората група, *sobie 3*, включва всички случаи, когато елементът не е задължителен, но за тази група авторката не прави никакви семантични подразделения.

Класификацията от анализа на българския материал (Савова 2016), която предлагам и тук, подхожда към явлението от последователно функционална и семантична позиция. Установяват се следните функции на елемента *си*, употребен към глагол: на възвратно местоимение, на формална словообразователна частица (без участие в семантиката на лексемата), на словообразователна частица с модифицираща функция (присъствието ѝ модифицира значението на лексемата), на прагматическа частица (не се отразява върху лексикалното значение, но придава прагматически нюанси, свързани с говорещия), на граматическа частица (променя граматическите, и по-точно синтактичните характеристики на глагола, свързани с неговите валентности), в единични случаи – на частица с комуникативна функция. В настоящата работа полският материал се анализира по едни и същи критерии с българския, а източници за ексцерпция са български, съответно полски текстове от художествената литература заедно с техните преводи на другия език, както и електронните корпуси на двата езика.

1. Съпоставката може да започне с групата глаголи, при които елементът изпълнява ролята на **словообразователен елемент** с чисто **формална** функция (т.е. от съвременна гледна точка не участва по никакъв начин в лексикалната семантика) и употребата му е задължителна: *Като изписвам тези разхвърляни изречения, си представям тлъсти вестникарски заглавия...* (ГГ), съответно на полски: *Kiedy piszę..., wyobrażam sobie wielkie prasowe tytuły...* В ексцерпирания български материал от художествената литература това са глаголите² *представям си*, *спомням си* (за разлика от близките по значение глаголи *помня* и *припомням си*), *служи си с н.* (в см. *боравя с н.*), *въобразявам си*. В полския материал се набелязват глаголите *wyobrażać sobie* и *przypominać sobie* (пак за разлика от синонима му *przypominać*). Като цяло употребата на *си / sobie* като словообразователен елемент с формална функция се среща в двата езика приблизително еднакво често (36 пъти в български срещу 30 в полски), при

1 Този термин З. Зарон възприема от цитираната в работата си монография на М. Шупричинска *Пozycja składniowa frazy celownikowej w zdaniu polskim* (Szupryczyńska 1996).

2 Откритите в материала на двата езика глаголи са малка част от всички възможни глаголи в дадена група.

това най-често тази употреба съвпада в отделните случаи в двата езика – общо в 28 примера (както е и в посочения по-горе пример)³.

2. При употребата на елемента *si / sobie* в ролята на **възвратно местоимение** отделяме случаите с функция на елемента на лично местоимение и с функция на притежателно местоимение.

2.1. Когато елементът изпълнява функцията на **лично** възвратно местоимение, различават се две семантично сходни групи.

2.1.1. Подобно на описаното в горната точка съотношение между двата разглеждани езика е положението при изразяването значение ‘адресат на действието (= на някого), съвпадащ с извършителя’. В българския материал се откриват 53 такива примера, в полския – 50, а употребата в двата езика съвпада в 30 случая; напр.: *Tatusiu, proszę cię o złotówkę, chcę sobie coś kupić* (ТР), съответно в българския превод: *Тате, дай ми една злата, искам да си купя нещо*. Тук елементът *si / sobie* запълва при съответното значение валентността за адресат задължително, ако възвратното значение трябва да бъде ясно изразено. Но когато актантът със значение на адресат е и акцентно изтъкнат, в българския език вместо от елемента *si* той ще бъде запълнен от пълната форма на възвратното местоимение. На полски и в двата случая се използва само формата *sobie*, която в случая с акцентното изтъкване представлява стандартно употребено възвратно местоимение, а формално разликата се изразява само чрез прозодията, срв.: *Wydając ją za Wolframa von Pannewicza, wydałby ją niejako sobie* (ОТ), съответно: *А омъжвайки я за Волфрам Панневич, би я дал донякъде и на себе си*.

2.1.2. Първа по-съществена разлика между разглежданите езици представлява групата на глаголите, в които елементът *si / sobie* запълва валентността не за адресат, а за **бенефициент**, т.е. формата на възвратното местоимение изразява значението ‘за себе си’. В такава позиция употребата на елемента не е задължителна. В българския материал тази група наброява 44 примера, докато в полския открих само 11 примера. Срв. примерите – най-напред с оригинал на български, в който елементът *si* с въпросното значение присъства: *Отишло някакво семейство във Флорида на почивка и си донесло* (= *донесло за себе си*) *от там две малки алигаторчета* (ГГ), а в полския превод елементът *sobie* липсва: *Jakieś małżeństwo pojechało na urlop na Floridę i przywiozło stamtąd dwa małe aligatorki; Zanucha si go* (= *записах го за себе си*) *в тетрадка с тесни и широки редове* (ГГ) – *Zrobiłem notatkę w zeszycie w linie*. Ето и обратни примери – с полски оригинал без *sobie*: *Trzeba prowadzić kartotekę* (ТР) и превод

3 Статистика на случаите различни употреби на елемента *si* водя само на базата на художествената литература – без електронните корпуси.

на български с елемента *си*: *Трябва да си водиш картотека; Cały dzień Taki-a-Taki ściągął z gór drzewo na łożach, które zrobił zeszłego lata* (OT) – През целия ден Този-и-Този смъквал от планината дърва с плазовете, които **си бил направил** миналото лято.

Струва ми се, че двата разглеждани езика третират по различен начин семантиката *бенефициент* при глаголи с разглеждания елемент. Българският език допуска свободно при такива употреби замяната на елемента *си* с израз с предлога *за*: *за себе си*, като тази замяна формално по-ясно откроява разликата в сравнение със значението на адресат (*на себе си*) – разлика, която не винаги е лесно доловима, срв. *да намеря нещо за себе си, да избира нещо за себе си, да запазя нещо за себе си, да направя нещо за себе си* и мн. др. Полският език, изглежда, за доста от случаите предпочита експлицираната чрез формата за дателен падеж на местоимението *sobie* – *komu?* – валентност на адресата⁴. Все пак, ако съответната валентност не е във възвратен вариант, може би с някои глаголи и на полски ще е по-естествена употребата на израз със значение на бенефициент, въвеждан от предлога *dla*. Напр. полското съответствие на българския пример със значение на бенефициент на елемента *си*: *Родителите ѝ вече ги нямаше (бяха си намерили – намерили за себе си – малко жилище в другия край на града)* (ГГ) гласи: ... (*znaleźli sobie małe mieszkanie...*), но в него може да се замени валентността на *sobie* с друг израз, за да се определи дали става дума за адресат (в дателен без предлог) или за бенефициент (с предлога *dla*). Възможното съответствие *znaleźli dla córki małe mieszkanie* говори, че и в полския език валентността в случая е по-скоро валентност за бенефициент. Разликата между бенефициент и адресат си личи добре в следния пример на български: *В тайния тефтер от ония години съм си записал* (= *записал съм за себе си*) *и отбелязал с въпросителна следното:...* *Година по-късно в същия тефтер съм си отговорил* (= *отговорил съм на себе си*)... (ГГ), където първият подчертан глагол се свързва с бенефициент, а вторият – с адресат. На полски елемент *sobie* има само глаголът с адресат: *W tajnym zeszycie z tamtego okresu zapisałem i opatrzyłem znakiem zapytania... Rok później w tym samym zeszycie odpowiedziałem sobie...*

Макар и много по-рядко, има все пак и случаи с разглежданата семантика на актанта, когато в полския пример има глагол със *sobie*, а в българското преводно съответствие липсва елементът *си*: *Ludzie szli już na pasterkę, żeby zająć sobie dobre miejsca w kościele* (OT) – Хората вече отивали на празничната литургия, за да **заемат** добри места в църквата. Тук и на български е възможен елементът *си*, и то тъкмо със

4 На български елементът *си* може да препраща и към двата перифрастични еквивалента: *на себе си* ↔ *за себе си*.

значение на бенефициент (= да заемат **за** себе си добрите места). Най-рядко се срещат случаи, когато и в двата езика е употребен глагол със съответния елемент: – *Weź sobie sto złotych, są w portfelu na stole* (ТР) – *Вземи си сто злоти от портфейла на масата*, пак най-вероятно със същата разлика във валентностите.

2.1.3. Известно е, че валентност за адресат или бенефициент могат да включват в структурата си и глаголи с **реципрочно** значение, като тогава отново и в двата езика можем да имаме и употреба на елемента *si / sobie*.

2.1.3.1. Запълнена с елемента *si / sobie* валентност за **адресат** (= *един на друг*) към глагол имаме в общо 6 случая както в българския, така и в полския, напр.: *Chór Starców ogląda jakieś fotografie. Śmieją się, opowiadają sobie anegdotki...* (ТР) – ... *Старците се смеят, разказват си вицове...* Интересно е обаче, че често тази употреба не се наблюдава в оригинала и в превода едновременно, а в различни случаи, срв. примери с несъвпадаща употреба: *Przerywają picie i oglądają uważnie swoje ręce. Potem pokazują sobie ręce* (ТР) – ... *После ги показват един на друг* (тук в превода на български вместо елемента *si* е употребен аналитичният израз *един на друг* със същото значение); *Коридорът и другите стаи са пълни с роднини – мои и на Ема. Нещо си шушукат, шумолят и чакат какво ще направим* (ГГ) – ... *Coś szepczą, szemrzą, czekają na to...* Следователно при реципрочни глаголи с елемент, запълващ валентност за адресат, българският и полският материал показват еднакви резултати.

2.1.3.2. Примери за валентност за **бенефициент** към глагол с реципрочно значение на полски език липсват, докато на български се открояват два конкретни случая, срв. напр. случая, където към това значение е добавено и значението на притежание: *С Ема стоим до прозореца. Остава само да си разделим* (= 'да разделим помежду си' + 'своите') *един куп грамофонни плочи* (ГГ) – *Do podziłu pozostał tylko stos gramofonowych płyt.*

2.1.3.3. Отделна група представляват реципрочните глаголи със значение на **говорене**, от които в корпуса от разгледани примери се срещат *приказвам си, говоря си, бърбря си* на български, съответно *gadać sobie, rozmawiać sobie, mówić sobie* на полски. В зависимост от семантиката на глагола и от контекста елементът *si / sobie* може да бъде както задължителен, така и факултативен. Напр. в следните случаи: *Седях като кученце в коридора пред вратата и си бърбяхме /с момичето/* (ГГ) – *Siadałem w korytarzu pod drzwiami jak pies i gadaliśmy sobie*; *Често се виждаме и даже понякога, като се срещнем пред магазина, си приказваме* (ЙП) самата семантика на глагола включва идеята за реципрочност, за наличие на събеседник, затова с тях елементът не е задължителен. Все пак в българския много по-често той присъства (в 24 примера), докато на полски, обратно, по-често липсва (откриват се само 4 употреби

с елемента *sobie*), както и в оригинала на последния пример от посочените два погоре: ... *i nawet nieraz, jak się pod sklepem spotkamy, to rozmawiamy*. Факултативността на употребата на елемента в тези случаи говори за приближаването му по функция до прагматическата частица.

В българския език, ако семантиката на глагола не включва непременно идеята за реципрочност, за да бъде тя изразена, елементът *си* става задължителен. Такъв е случаят с глагола *говоря*, който с елемента *си* с актант за събеседник (с някого), различен от извършителя, е синоним на глагола *разговарям*. Когато *си* отпадне, ще се разбира просто вербалното действие говорене, срв.: *Тръгнах към Жердкова. Не си поприказвахме, защото – оказва се – въпреки късния час двамата Жердкови редят пожертвования за бедните и си говорят ...* (ЙП). Ако отстраним елемента *си* от последния глагол и получим: *редят пожертвования за бедните и говорят*, за вербалното действие няма да се разбира недвусмислено реципрочен характер. Но дори и с този глагол елементът *си* ще стане факултативен в следните случаи: 1) ако изрично е посочен събеседникът (напр.: *За пръв път от ... десет години ми е хубаво да си говоря с теб* (ЙП) – същият смисъл ще се запази и без елемента *си*, срв.: *да говоря с теб*); 2) ако е употребен с представката *по-*: *поговоря*, защото тогава отново започва да се подразбира наличието на събеседник и на реципрочност (*Не съм те чакал, че да отида да спя, а за да си поговорим* (ЙП) – срв. липсата на промяна в значението: *а за да поговорим*). Това важи дори и за формата на глагола в единствено число: *Защо вечерно време да не седне да тази маса, защо да не си поговори, да не изпие една чашка* (ЙП). Нещо повече, ако от контекста се подразбира наличието на 3) речева ситуация на диалог, дори и непрефигирианият глагол (*говорим*) в множествено число ще означава *разговаряме* без елемента *си* и ще бъде следователно реципрочен, срв.: *Не съм те чакал, че да отида да спя, а за да говорим*. В единствено число обаче глаголът без *си* изразява чисто вербално действие и в същия контекст вече няма да бъде синоним на *разговарям*, а вариантът с префикса тогава става невъзможен, което доказва връзката на този вариант с реципрочното значение, срв.: **Не съм те чакал, че да отида да спя, а за да поговоря*. Често при посочената употреба на реципрочни глаголи за говорене се изразява и едно прагматическо значение, а именно – значението на някаква степен на ‘удоволствие’ (за него ще стане дума по-нататък). Това значение се изразява най-вече с помощта на елемента *си*, но може да влиза и в лексикалната семантика на глагола, какъвто е случаят с глагола *бъбря* (*си*) с някого, срв. примера: *Ето две жени над трийсетте. Седят на моята маса и си бъбрят* (ГГ), в който дори и без елемента *си* значението на удовольствие ще се запази (и то не само заради употребата на главния глагол *обичах*): *Обичах да*

бъбря с тях /с децата/ като с възрастни (ГГ). Глаголът *приказвам* с елемента *си* също по-често изразява и някакво удоволствие: *Тръгнах към Жердкови. Не си приказвахме, защото... двамата Жердкови редят пожертвования за бедните...* (ЙП), а това значение често се среща и при глагола *говоря* с елемента *си*: *Сега вече можем по-спокойно да си поговорим. И така, представи си, моля те ...* (ТР). В други случаи, главно с глагола *говоря*, обаче това прагматическо значение липсва въпреки наличието на елемента *си*, което показва, че тогава този елемент изразява само значение на реципрочност, срв.: *С други думи: всичките кръчми – капут! Какво да си говорим за конюнктура! За каква конюнктура?* (ЙП). Макар че в полския език също могат да се открият случаи, когато елементът *sobie* с глаголи за говорене вероятно изразява прагматическо значение на удоволствие (срв.: *I jeżeli żona mnie zapyta, o czym tak sobie rozmawialiście...* (ГГ); *Możemy teraz sobie swobodnie porozmawiać* (ТР)), като цяло такава употреба в него е рядка.

Интересна е и употребата с нерципрочно значение на глаголи за говорене, преди всичко на глагола *казвам* / *tówić*, при който елементът запълва позицията на актант за адресат, съвпадащ с извършителя, като в примерите: *Казвам си, че това е важно* (ГГ) – *Mówię sobie, że to ma znaczenie*. В такива случаи глаголът е синоним на глагола *мисля*, което в някои случаи е отразено и в превода на полски, където е предпочетен именно този глагол, срв. пример за това: *Може всичко да се е наредило иначе, казах си* (ГГ) – *Może wszystko ułożyło się inaczej, pomyślałem*. Отново българският език е по-активен в употребата на елемента (13 случая в българския срещу 6 в полския). В два случая в полския език елементът *sobie* е заменен с друг вариант на възвратното местоимение, което се дължи на друга схема на валентностите при полския глагол; срв.: *Искало му се да се смее: „...”, казал си и цялата нощ преливал водка във варела за вода* (ОТ) – *„...”, powiedział do siebie...* Същата разлика може да се срещне като причина за липса на елемента *sobie* и при реципрочната употреба на глаголите за говорене, срв.: *Не си спомням да сме се карали с него, при положение че не си говорехме, това, разбира се, беше невъзможно* (ГГ) – *...ale zważywszy na to, że w ogóle ze sobą nie rozmawialiśmy...*

2.2. В следващата група – последната, която обединява случаи на употреба на елемента *си* във функцията на местоимение, елементът изразява на български значение на **принадлежност** на даден обект на собственик, съвпадащ с извършителя. С такова значение елементът заменя възвратното **притежателно** местоимение, което би се употребило в групата на съответното съществително: – *Може ли първо да си доям дробчетата, а?* (ГГ) (= да доям **своите** дробчета); *И с всеки преобърнат джоб ужасът ставаше все по-голям. Отново си бях забравил парите* (ГГ) (= бях забравил

своите пари); ... много ги харесал, онзи си взел поправения чифт /ски/ (ЙП) (= взел своя поправен чифт ски). В ексцерпирания материал на български (както в българските оригинални текстове, така и в преводите) се откриват 40 случая на такава употреба, докато в полския материал има само един случай, който би могъл да се тълкува по този начин: *Szczerze powiedziawszy, od niedawna jeżdżę toyotą avensis i szczerze ją sobie chwale* (ако сметнем, че може да се направи синонимната трансформация *i szczerze chwale swój samochód*). Тази диспропорция е обяснима, като се има предвид, че в българския език кратката форма на личното местоимение в дателен падеж по принцип може да се свързва с идеята за притежателно значение, докато в полския език такава възможност липсва.

3. В една съвсем малка и специфична група глаголи (*струва си, заслужава си*) в българския език елементът *си* играе ролята на частица с **граматическа** функция. При *заслужава* ('*X заслужава Y*') в тази функция елементът превръща глагола от личен в **безличен** с това, че блокира валентността му за подлог *X* (*X заслужава* → *заслужава си*), докато валентността *Y* може да бъде или да не бъде запълнена, срв.: *Менис остана да лежи на пръстения под* – ... *Чудеше се дали си заслужава да се надига* (БНК) със запълнена валентност *Y* (*да се надига*).

Елементът се среща с този глагол и когато той има подлог *X* и е в лична форма, напр.: *Човекът си заслужаваше да бъде оставен на мира*, но тогава елементът има друг характер: не е задължителен и поема функцията на **прагматическа** частица, предаваща значението 'наистина' (вж. по-нататък т. 5): *Човекът **наистина** (си) заслужаваше да бъде оставен на мира*.

Частичката *си* блокира валентност и при глагола *струва си* (от '*X струва Y на Z*'), само че това е валентността за адресат (*на Z*), докато валентностите за подлог и допълнение *X* и *Y* са факултативни, срв.: ..., *а може хората, които играят на борсата, да са предугадили, че акциите си струват парите* (БНК). По подобен начин *си* блокира тази валентност и при глагола *признавам си* (срв.: '*X признава Y на Z*')⁵, срв.: *Признавам си, че не съм чела неговите книги*. При глагола *струва си* обаче се открива и една уникална функция на частичката, свързана с комуникативната перспектива на изречението. А именно: вариантът на глагола с елемента *си* винаги предполага ролята на рема, и то с акцентно изтъкване, за самия глагол и ролята на тема за валентността *Y*,

5 Макар че в цитираната си работа (Савова 2016) не смятам блокирането на валентността за адресат за граматическа функция (защото не превръща глагола нито в личен → безличен, нито в преходен → непреходен), тук приемам становище, че и това е все пак граматическа функция, защото се отразява върху синтактичната съчетаемост на глагола, т.е. върху синтактичните му, а следователно – и върху граматическите му характеристики.

срв. и в цитирания пример: ... *предугадили са, че акциите **си струват** парите*. Заради характера на тема за Y тази валентност най-често се запълва от именна фраза, която е членувана. За разлика от тази особеност, при невъзвратния вариант на глагола валентността Y е тази, която е винаги рема и е акцентно изтъкната, срв.: *Тези акции **струват десет хиляди лева***. Затова към граматическата функция (блокиране на валентността за адресат Z) при глагола *струва си* се открива и **комуникативна** функция⁶.

Когато условията за употреба на глаголите *заслужава си* и *струва си* съвпадат, двата глагола стават синоними. Това се получава, когато, от една страна, в изречението липсва валентността за X (подлог), а от друга страна, глаголът е рема и е акцентно изтъкнат (с налична или не валентност Y), срв.: *Има неща, за които **не си заслужава да говориш*** (БНК) = *Има неща, за които **не си струва да говориш***.

Що се отнася до глагола *признавам си, че...* (от глагола 'X признава Y на Z'), при него също, както стана дума, елементът *си* не запълва валентността за адресат Z (= на себе си), а обратно – **блокира тази валентност** (срв. неубедителното **Аз признавам на себе си, че...*). При тази употреба обаче може да се открие възвратна семантика. Възвратният характер се свързва с идеята, че Y, това, което се признава, принадлежи по някакъв начин на извършителя и е съкровено за него, срв.: *Имам своите съмнения и **си признавам, че ги имам*** (ЙП) (тайната, че имам съмнения, е моя); *Трябва да **си призная, че и аз също...*** (ТР). Интересно, че в полското съответствие на този глагол възвратността не се свързва с идеята за притежателно значение (*си*), а с идеята за обект на действието (*się*), срв. полските съответствия на горните примери: *Мам wątpliwości i **przyznaję się, że tam wątpliwości***; *Muszę **się przyznać, że ja też...***

В полския език не бяха открити глаголи с употребата на елемента *си*, разгледана в тази точка.

4. При следващия вид употреба елементът изпълнява функция на **словообразователна частица**, която **модифицира лексикалното значение** на глагола *си*.

4.1. В първата група се отделят глаголите с елемента *си* в българския език и много по-малкото на брой глаголи с елемента *sobie* в полския, при които елементът в тази функция добавя към семантиката на глагола значение на **по-голяма устойчивост на резултатите** от дадено действие.

4.1.1. Преди всичко на български тук се отнасят глаголите *мисля си, зная си, почивам си* – и трите предполагат една по-голяма устойчивост и продължителност на резултатите от действието в сравнение с вариантите на глагола без *си*, срв. за глагола *мисля си*, който в тази употреба е синоним на израза *убеден съм*: *По същия начин като*

⁶ В цитираната си предишна работа давам по-различна трактовка на значението на този глагол.

дете си мислех (= бях убеден), че латимерията живее вечно (ОТ), докато вариантът без елемента, който е малко или повече възможен в същото изречение, ще се доближава по значение до глагола смятам, който има по-слаба интензивност на менталното състояние, срв.: *По същия начин като дете мислех (= смятах), че латимерията живее вечно.* Ето и примери с другите два глагола: – *Естествено, онзи дал да се разбере, че работата е проста в оперативен план, но нашата страна трябва... – Да участва в разноските? От самото начало си знаех (ЙП) – и тук вариантът с елемента си изразява по-голяма убеденост в истинността на съждението. Съответно за глагола почивам си: *Мъж. В добавка – поляк. И католик. И накрая ще дойде при нас, за да си почине след години тежка служба (ЙП), който с елемента си също означава по-голяма стабилност и интензивност на резултатите (срв. с варианта без си: *И накрая ще дойде при нас, за да почине след години тежка служба*)⁷.**

4.1.2. Глаголът мисля с елемента си има освен посоченото значение на убеден съм и други видове значения (като синоним на смятам той се среща по-често във варианта без елемента си). Едно от тях може да се изрази със синонимния глагол размишлявам, т.е. това е просто конкретно ментално действие, срв.: *През цялото време си мислел (= размишлявал) къде би могъл да намери малко алкохол (ОТ).* Друго значение на разглежданата форма е значението, синонимно на глагола казвам си, напр.: *Марта държеше с две ръце чашата и гледаше без интерес. Помислих си (= казах си), че не може да чете.* В такива случаи се появява непряка или даже пряка реч на извършителя на действието, която винаги се свързва с някакво **актуално за момента** събитие и може да бъде не само констатация, като в случая, но и някаква емоционална вербална реакция, напр.: *Дяволите да я вземат, помислил си (= казал си) и се изтърколил от леглото (ОТ).* Глаголът мисля си / помисля си може да означава и решавам, че има някакво състояние на нещата, т.е. получавам убеденост в нещо, напр.: *Тъкмо си бях помислил (= бях решил), че мечтите ми се сбъдват (ЙП).* Накрая, формата мисля си може да е синонимна на израза имам намерение. Тогава, струва ми се, са еднакво възможни и вариантът с елемента си, и вариантът без него, срв. пример от ежедневието език: *Мислех си / мислех (= имах намерение) да ти дойда на гости, както и от ексцерпирания материал: ..., се отпусках и казвах неща, дето друг път не би си и помислил / не би и помислил (= не би имал намерение).*

7 Специално при този глагол вероятно за утвърждаване на възвратната употреба роля играе и нуждата от избягване на омонимия с глагола да почина (= да умра), особено във формата за 3 лице минало време, която е най-благоприятна за такова тълкуване (напр.: *Той почина в понеделник*).

Що се отнася до положението в полския език, там съответната употреба на глагол с елемента *sobie* е крайно рядка, и то от посочените за българския език три глагола се наблюдава само при глагола *myśleć*. При това, елементът се среща като изразител на само две от изброените значения на български – на значението *размишлявам* и на значението *казвам си*, напр.: *Jadę, patrzę, widzę – świeci się, myślę sobie: wpadnę* (ЙП) – за *казвам си* (показателен е и преводът на български: *Карам, гледам, виждам – свети, викам си: ще се отбия*). Ето пример и за значението *размишлявам* на полски: *Idąc do domu, myślę sobie, że...* (ГГ), който е преводно съответствие на българския пример: *Докато вървя към къщи, си мисля, че...* Прави впечатление, че и в двата вида употреба на глагола *мисля си*, където в полското съответствие е възможен елементът *sobie*, се изразява конкретно действие: ментално (*размишлявам*) или вербално (*казвам, макар и наум*), и липсва връзка с когнитивно състояние: *убеденост* (която присъства при синонимните варианти *убеден съм, смятам, решавам = ставам убеден*) или *намерение* (при *мисля си = имам намерение*).

4.1.3. В полския материал обаче се открива друг глагол със същата според мене употреба на елемента *sobie*: *Ostatnie dni przed wielką wojną spędził na modlitwach. Jeszcze zanim na stolicę spadły pierwsze bomby, postanowił sobie, że nie wróci do Kandaharu, do emira, w którego zwątpił...* (КПЕ). В този текст факултативната употреба на елемента добавя значението на по-интензивно извършване на действието *postanowić*, на по-стабилни резултати от него (по-засилена *убеденост*). В българския език такава употреба с глагола *да решá* е невъзможна (**да си решá*), макар че с друг глагол със синонимно значение – *да си наумя* – елементът *си* се използва (в съвременния език обаче тук той има по-скоро функцията на словообразователен формален, т.е. задължителен елемент – като в т. 1 по-горе).

4.2. В следваща група, отново с модифицираща лексикалното значение функция на елемента *си / sobie*, се оформят глаголите, които означават **отделяне от някакво място** и насочване към друго място, което по нещо принадлежи на извършителя.

4.2.1. В тази група в българския език влизат най-вече глаголите *отивам си, тръгвам си, лягам си*, срв.: – *Е, хубаво де, тръгвам си вече* (ТР) – *Апо, to już pójdę*; *Такива хора си отиват бързо* (ТР) – *Tacy ludzie odchodzą szybko*; *Марек Марек отново си легнал* (ОТ) – *Marek Marek położył się znowu*.

Интересно е, че в българския език при глагола *лягам си* възвратността се свързва, както стана дума, с идеите за място и за принадлежност (леглото, което традиционно принадлежи на извършителя на действието), докато при полското съответствие на този глагол – *kłaść się* – идеята за възвратност отново, както и при глагола *przyznawać się*, се свързва не с идеята за принадлежност на нещо към извършителя, а с идеята за съвпадане на обекта на действието с извършителя (*się*).

4.2.2. Полските съответствия на българските глаголи *отивам си*, *тръгвам си* най-често са глаголите *pójść* и *odejść*, употребени без елемент. Като резултат от анализа на събрания материал от художествената литература и преводите на двата езика се оформя извод, че на полски такава употреба с елемента *sobie* почти липсва (4 случая срещу 38 в българския материал).

Проверка в електронния корпус на полския език (КПЕ) обаче показва, че от полските глаголни съответствия глаголът *pójść* е много често употребяван с елемента *sobie* (*odejść* е винаги без елемент).

4.2.2.1. От анализа на електронния корпус могат според мене да се открият два вида употреби на елемента с посочения глагол, от които първата, доста по-фреквентна, е с функцията на **прагматическа частица** и не е задължителна. В тази употреба елементът може да изразява: оттенък на грубост – на подразбирано отношение на говорещия в смисъл ‘най-последно (си отива)’, срв.: ... *i nie wiem, jak wyjść. Może trochę poczekam, to /ona/ **sobie** pójdzie* (ГГ). Може да придава и значение ‘където искаш, не ме интересува, твоя работа’ (*Idź **sobie**, mówił Taki-a-Taki... Proszę mi stąd iść!* (ОТ) = *върви където искаш, това си е твоя работа, само се махай!*) или просто значение на самостоятелност на извършителя – ‘където иска, това си е негова работа’, напр.: – *No, gdzieś tam **poszedł sobie**, nie wiem gdzie* (КПЕ). Същевременно, може да изразява ‘чувство на говорещия, че е нежелан някъде’⁸: *Zapłakała. Zrobiłem minę, według tego przekonania mającą oznaczać współczucie. – **Pójdę sobie** – powiedziała. – Dokąd? – Nie wiem. Ale **sobie** pójdę* (КПЕ). Елементът може да изразява и прагматическо значение в смисъл ‘спокойно’, напр.: *Nie obawiaj się. Wróci. Po prostu **poszedł sobie na przechadzkę** – powiedziałem* (КПЕ). Тогаво в изречението обикновено е експлицирано обстоятелственото пояснение за място. Накрая, елементът може да добавя значението ‘действието се извършва с удоволствие’: ... *Bo **lubię chodzić. Lubię chodzić na spacer** po mieście albo **pójść sobie nad rzekę, na łąki**...* (КПЕ). Последните две значения са характерни за прагматическата употреба на елемента и в българския език. Интересно е обаче, че точно при глаголите *отивам си*, *тръгвам си* на български употреба на елемента като **прагматическа частица** е невъзможна. Освен това, в полския език тук се откриха прагматически значения, които в българския език не се откриват (оттенък на грубост; значение на самостоятелност на извършителя – ‘то си е негова работа’; ‘нежелан съм някъде’). Впрочем, посоченото прагматическо значение ‘то си е негова работа’

8 За открояването на някои прагматически нюанси в полския език ми помогнаха и указанията на преподавателката в УМЦС, гр. Люблин, Людмила Кенджерска, както и на студентите по балканистика в същия университет Каролина Шикора и Матеуш Лагожни, на които сърдечно благодаря.

характерно за полския език, се открива и с други глаголи, срв. пример от електронния корпус на полския език с глагола *być*: *A bądźcie sobie choć małpami, żyjcie na drzewach! Ale ja ci przypomnę jeszcze* (КПЕ). От това значение според мене може да произхожда значението и на вече фразеологизираната начална фраза *Był / żył sobie ... król*, в смисъл: ‘имало го е независимо от ничие желание, това не засяга никого освен него’. Липсата на такова добре открито прагматическо значение на елемента *si* в българския език се вижда и от липсата на съответствие на посочената фраза с елемента в българския език, срв. **Живеел си едно време...* Ако имаме с този глагол употреба от типа на *Живеел си той в къщичката и на никого не пречел*, на български език това ще бъде по-скоро комбинирано значение на притежателно местоимение ‘в своята къщичка (притежателно)’ + значение на прагматическа частица ‘това е естествено’ (за прагматическите значения вж. в т. 8.). Без локализатор с определение *свой* (*живеел си той и на никого не пречел*) ще остане само значението ‘това е естествено’.

4.2.2.2. При втория вид употреба наличието или липсата на елемента се свързва с **промяна в лексикалното значение**, която съответства на българската семантична разлика между двата глагола *tręgam* (от едно място към друго) и *tręgam si, otivam si* (в посочения в началото на точката смисъл). Напр., ако в контекст, когато са възможни и двете споменати значения: *tręgam ↔ tręgam si*, в изречението *W końcu widać nie wytrzymał napięcia i poszedł sobie* (КПЕ) премахнем елемента *sobie* от глагола, семантиката на самия глагол ще се промени и на български вече няма да се превежда като *отивам si* (като в оригиналното изречение), а като *tręgam* (за *някъде*). Следователно в такава употреба и с такова значение глаголът *rójsć*, както и българският глагол *отивам*, задължително изисква да бъде допълван от елемента *si / sobie*. Много по-често обаче с такова значение се използва, и то без елемент, глаголът *odejsć*, а понякога и *wyjsć*.

5. В българския език има една голяма група употреби и на други глаголи с елемента *si*, който играе при тях ролята на **прагматическа частица**. В цитираната си работа дяля съответните значения в българския език на различни подгрупи, които се потвърждават и в изследвания тук материал, а при полските преводни еквиваленти по принцип такъв вид употреби са доста по-редки. Най-многобройна в българския език е подгрупата със значение на елемента *si* ‘това е естествено’ – общо 49 случая срещу само един в полския език, срв. напр.: *Кой знае зашто, първата ми мисъл беше за люлеещия се стол. Столът си стоеше там* (ГГ); *Ще си понесеш последствията, Млади, ще си понесеш последствията* (ЙП); *Мица си беше жива и здрава* (ГГ). Единственият пример за тази употреба, който се открива в полския материал, е следният (интересно е, че точно за него в българския оригинален текст липсва елементът

cu): *Chociaż publiczny klozet z bieżącą wodą znajdował się pod ziemią, nie był żadnym undergroundem, stał sobie godnie odpajansowany...* (ГГ) – срв. с българския оригинал: ..., *общественият клозет с течаща вода никак не бил ъндърграунд, а стоял престижно и достолепно фаянсиран*⁹. Подобно тълкуване на такива примери дава и З. Зарон, която за употреби като *choruję sobie, cierpię sobie* отбелязва, че с тях говорещият иска да представи положението *като нещо нормално*, но заради семантиката на съответните глаголи те се възприемат като шеговити (Zagon 2009: 232). На български език особено честа в тази подгрупа е употребата с тавтологично повторение на подлога във вид на предикатив като част от сказуемото: *Заповедта си е заповед* (ТР); ..., *и църковното правило си е църковно правило, обаче...* (ЙП). Тези конструкции на полски често се предават чрез граматическо средство – творителния падеж на предикатива без спомагателен глагол: ..., *i reguła kościelna regułą kościelną*.

Втора по брой в българския език подгрупа представляват случаите, когато се изразява прагматическо значение ‘действието се извършва с удоволствие’, – в 20 случая на български и в 5 на полски, срв.: ..., *така че след събуждане, без дори да става от леглото, да може веднага да си дръпне /от бутилката/* (ОТ) – ..., *tak że po przebudzeniu, nawet nie wstając z łóżka mógł sobie od razu golnąć*. Понякога на глагола с елемент *si* от българския език на полски съответства глагол с възвратния елемент *się*, което пак може да се тълкува като по-голяма релевантност на валентността за обект в полския език във връзка с идеята за възвратност: *А пък аз в това време ще отида да си дремна малко* (ТР) – *Ja tymczasem pójdę się drzemnąć*. Срв. и друг такъв пример: *Всички говорят за края. Забавляват се като деца, които си играят на плашенка* (ТР) – *Są jak dzieci, które bawią się w strachy na lachy*. В повечето случаи към глагола обаче на полски липсва възвратен елемент: *Аз самият обичам да си драсвам разни неща във влака* (ГГ) (*Ja sam lubię bawgrać różne rzeczy w pociągu...*); *Ама че ме изментихте тогава, момчета! Не бива да си правите с хората такива шеги* (ТР) (*Ale żeście mnie wtedy, chłopcy, nabrali. Nie trzeba z ludźmi takich żartów robić*).

Близко до това прагматическо значение е значението ‘действието се извършва спокойно, без притеснение’, напр.: *Все едно можел да излезе извън тялото си и да си живее отстрани – без да мисли, без да чувства* (ОТ) – *Jakby mógł wyjść poza ciało i żyć sobie obok, nie myśląc, nie czując; Не ме ли чуваш? Преструваш ли се?... Сну си тогава! Колко си лоша!* (ТР) – *Czy mnie słyszysz? Pewnie udajesz?... Śpij sobie! Niedobra!*

9 За този случай би могло да се предположи и прагматическото значение ‘действието се извършва спокойно’, за което ще стане дума по-долу, т.е. *клозетът си стои спокойно*. То обаче се свързва с одушевен извършител (който, за разлика от неодушевления, може да бъде спокоен или неспокоен). В такъв случай тук би трябвало да се приеме известна персонификация на неодушевления обект (клозета).

Тук обаче прави впечатление доста по-голямата фреквентност на глаголи с елемента *sobie* в полския език в сравнение с другите подгрупи – на 13 случая в българския съответстват 8 случая в полския.

Другите две прагматически употреби са доста редки в българския материал (5 от първата и 2 от втората), а в полския липсват. Става дума, най-напред, за прагматическото значение ‘наистина, направо’, изразявано с елемента *si*, с което говорещият **интензифицира своето твърдение**, срв.: ... *и там, изглеждаше, щеше да си има големи неприятности с противника (ЙП) (= щеше **наистина** да има големи неприятности); *От началото имах ясното усещане, че историята, ..., съдържа в себе си толкова самостоятелна енергия, че смело може, иска и, честно казано, **направо си проси...** да бъде насочена в собствена посока (ЙП)*. Последната подгрупа прагматически употреби се свързва със значението ‘действието е **обичайно**, извършва се традиционно’, срв.: *Свято място, спор няма, обаче жилищните им условия – катастрофални. От Средновековието си имат проблем с отоплението (ЙП); *Аз думичка не обелих, само се обърнах... И си продължих работата (= и продължих да си работя както обичайно) (ЙП)*.**

За сметка на това, в полския език се открива характерно прагматическо значение в някои случаи на употреба на елемента към глаголи в повелителна форма – значението на ‘**по-мека заповед**’, срв.: *Problem, jak wyglądają nasze poglądy w tej materii, zostawmy sobie jednak do rozważenia w ostatnich rozdziałach, a teraz przyjrzyjmy się...* (КПЕ).

И така, за прагматическата разновидност на употребите на елемента *sobie* в полския език прави впечатление нейната редуцираност и свеждането ѝ до подгрупите със значение на: ‘действието се извършва спокойно, без притеснение’, ‘извършителят на действието е самостоятелен и това си е негова работа’; донякъде на подгрупата ‘действието се извършва с удоволствие’ и в още по-малка степен ‘действието е естествено’, както и до употребата в значение на по-мека заповед. За сметка на това, както отбелязахме в т. 4.2.2.1., с глагола *rójść* употребата на елемента с функция на прагматическа частица е особено честа, докато на български тя липсва.

6. При следващата група – групата на **фразеологизираните** изрази с тези елементи, където елементът е задължителен – употребата на елемента е по-честа (макар и в по-малко като брой различни фразеологизми) в полския език. В ексцерпирания материал в българския език има 4 такива случая на употреба, докато в полския език те са 7. В полския език това е преди всичко фразеологизмът *dać sobie radę* и *radzić sobie*, като елементът се среща и с отглаголно съществително: *Tylko kilka słów o wczesnym filologizmie, o radzeniu sobie z językiem* (ГГ). Освен тях има фразеологизирана употреба на елемента, но не с експлицитен глагол, напр.: – *Z domu tam*

wychodzić... – *Z domu. Dobre sobie... z domu... Wielki mi dom* (ЙП); – *Z czego się śmiejesz, Dziaduniu? – Tak sobie, nie wiem* (ТР).

В българския материал се срещат фразеологизми като *да си направя труда, развявам си опашката, падам си по някого, изкарвам си го на някого*.

7. В цитираното си изследване се спирам и на случаите, когато в една и съща конкретна употреба се срещат два или даже три различни вида значение на елемента в българския език. Тук такива „комбинирани” употреби се открояват и в полския език. В българския материал най-многобройни са случаите, когато значението на притежание се комбинира със значение на бенефициент, но често се среща и с актант със значение на адресат: *Много те моля, иди си оттук. Това е моята къща. Ти си имаш своя* (ОТ) (= 1) бенефициент, ‘имаш за себе си’ + 2) ‘своя’); ..., *не толкова Полша си върна независимостта, колкото цялата система рухна* (ЙП) (= 1) адресат, ‘върна на себе си’ + 2) ‘своята’). От тези две употреби в полски е честа комбинацията на значението на притежание със значението на адресат = извършител, напр.: *Wacusi, ubrudził sobie rączki* (ТР) (1) ‘на себе си’ + 2) ‘своите’). В материала има и един случай на комбинация на значение на притежание със значение за бенефициент: *Ludzie powinni bardziej słowa papieskie brać sobie do serca, a mniej je okłaskiwać* (ЙП) (= ‘да вземат за себе си’ + ‘своето сърце’). В българския материал се срещат и 5 случая на комбинирани на значение на притежание с прагматическо значение ‘това е естествено’: *Не казвам, че такъв ще бъде през деня, понеже през деня вероятно ще си има някакви свои занимания* (ЙП) (‘заниманията са негови’ + ‘естествено е той да ги има’). Другите комбинации в българския се срещат съвсем епизодично, по един или два пъти, като най-често в комбинацията присъства като едно от двете значението на притежание. Напр. комбинация между значенията на притежание и извършване с удоволствие: *Удряй, да си я чуем /камбаната/, докато сме живи* (ГГ) (‘удоволствие е да чуем камбаната’ + ‘тя е наша’ (героите си плащат за нея)), на реципрочност и извършване с удоволствие: *Ами ще вземат /думите/ сами със себе си да си играят* (ГГ) (‘играят си една с друга’ + ‘с удоволствие’). Има и комбинация от три значения – на притежание + адресат + с удоволствие: *Седни, вуйчо. Колко е хубаво, че ме посети, вуйчо... Виж какво, вуйчо, я си накисни краката* (ТР) (‘накисни краката на себе си’ + ‘своите крака’ + ‘с удоволствие’, последното се разбира от малко по-широк контекст). Интересно е, че в полския превод е използвана същата тройна комбинация: *Wie wujek, niech wujek sobie wymoczu nogi*, която иначе е разширен вариант на фреквентната, както стана дума по-горе, в полския комбинация между значение на притежание + значение на адресат. За разлика от него, както вече показах в т. 3, значението на притежателност, некомбинирано с друго значение, не се изразява с елемента *sobie* в полския език.

8. В края на съпоставителния анализ могат да се направят следните заключения:

8.1. Открояват се следните употреби на елементите с приблизително еднаква степен на фреквентност в двата разглеждани езика: с функцията на словообразователна чисто формална частица; с функцията на местоимение във валентност на адресат, включително и при глаголи с реципрочна семантика; в ролята на словообразователна модифицираща значението частица към глагола *rójść sobie*, съответно *тръгвам си*, *отивам си*, когато на полски липсата на елемента ще се свърже със значение ‘просто тръгвам’; в ролята на прагматическа частица, предаваща значенията ‘действието се извършва с удоволствие’ и особено ‘действието се извършва спокойно’ (рядко – и значението ‘действието е естествено’). В двата езика са често явление и фразеологизираните изрази с разглеждания елемент. Накрая, в двата езика е честа комбинираната употреба на елемента във функция на местоимение в значения на притежание + значение на адресат на действието.

8.2. В двата езика се срещат, но с подчертано предимство за българския език, употребите на елемента във функция на: местоимение във валентност на бенефициент, на адресат към глагол за говорене; на словообразователна модифицираща частица към глагола *мисля*.

8.3. В полския език не се срещат следните употреби на елемента в българския език: на местоимение с чисто притежателно значение (без добавено към него значение на адресат на действието); на местоимение със значение на бенефициент към реципрочни глаголи; на граматическа или комуникативна частица; на прагматическа частица, изразяваща значенията ‘действието е традиционно, обичайно’ и ‘интензификация на твърдението, = наистина’.

8.4. В полския език са развити някои други значения на прагматическа частица, които не се срещат в българския език: отенък на грубо отношение; значение на подчертана самостоятелност – ‘където / както / когато и т.н. искам, то си е моя работа’, значение ‘чувствам се нежелан някъде’, по-мека заповед, откροени тук, но изискващи по-нататъшен анализ.

8.5. От откроените за българския елемент *си* основни функции: на местоимение, на частица с чисто формална функция, на словообразователна частица с модифицираща лексикалната семантика на глагола функция, на прагматическа частица и на граматическа и/или комуникативна частица, за полския елемент са най-характерни функциите на местоимение (и то със значение на адресат), на частица с чисто формална функция и на прагматическа частица (разновидностите на последната по състав и релевантност не съвпадат в двата езика). Функцията на граматическа и/

или комуникативна частица е непозната за полския елемент. Във всички случаи на употреба фреквенцията в българския език е значително по-висока.

8.6. Както и можеше да се очаква, наблюденията показват, че елементът *ci/sobie* има в основни линии сходен механизъм на употреба в двата разглеждани езика. Същевременно обаче, той проявява и езикови специфики както в областта на разновидностите на своите функции (в полския не изпълнява функцията на граматическа и/или комуникативна частица), така и в областта на видовете семантика, която изразява (в полския рядко изразява семантика на бенефициента, а в двата езика особено се различават прагматическите нюанси, които се свързват с него). Накрая, различават се и предпочитанията на елемента в съответна употреба към лексикалното значение на глаголите, с които се свързва. Посочена беше и разликата в неговата фреквентност.

ИЗТОЧНИЦИ НА ЕЗИКОВ МАТЕРИАЛ

- ГГ:** а) Gospodinow, G. *Powieść naturalna*. Tłum. Marta Hożewska-Todorow. Sejny: Pogranicze, 2009; б) Господинов, Г. *Естествен роман*. Пловдив: Жанет 45, 2007.
- ЙП:** а) Pilch, J. *Narty Ojca Świętego*. Warszawa: Świat Książki, 2004; б) Пилх, Й. *Ските на светия отец*. Прев. К. Рикев. София: Балкани, 2012.
- ОТ:** а) Tokarczuk, O. *Dom dzienny, dom nocny*. Kraków: Wyd. Literackie, Kraków, 2005; б) Токарчук, О. *Дом дневен, дом нощен*. Прев. Х. Симеонова-Митова. В. Търново: Абагар, 2005.
- ТР:** а) Różewicz, T. *Dramaty wybrane: Kartoteka, Białe małżeństwo*. Kraków: Wyd. Literackie, 1994; б) Ружевич, Т. *Пьеси: Картоотека, Неконсумиран брак*. Прев. Б. Божков. София: Валентин Траянов, 2011.
- КПЕ:** Korpus Języka Polskiego PWN – pwn.pl, <<http://slovníki.pwn.pl/korpus/sjp?gclid=COHnr4CYuNMCFU2Jsgodr-wDRQ>> (достъп: 01.06.2017).
- БНК:** Български национален корпус, <<http://dcl.bas.bg/bulnc/>> (достъп: 01.06.2017).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Szupryczyńska 1996:** Szupryczyńska, M. *Pozycja składniowa frazy celownikowej w zdaniu polskim*. Toruń: *Top Kurier*, 1996.
- Zaron 2009:** Zaron, Z. *Był, żył sobie król...* O polifunkcyjnym wyrazku 'sobie'. В: Zaron, Z. *Problemy składni funkcjonalnej*. Warszawa: *Bel Studio*, 2009, 226–242.
- Вълчанова 1995:** Вълчанова, М. Някои наблюдения върху семантиката на рефлексивната частица си (поглед върху медиалните лексеми за положение в съпоставителен план с чешки език). – *Български език*, год. XLV, кн. 5–6, 1995, 419–432.
- Ницолова 1986:** Ницолова, Р. *Българските местоимения*. София: *Наука и изкуство*, 1986.
- Ницолова 2008:** Ницолова, Р. *Българска граматика. Морфология*. София: УИ Св. Кл. Охридски, 2008.
- Петрова 2008:** Петрова, Г. *Функциите на клитиките се и си в съвременния български език*. Бургас: *Димант*, 2008.
- Савова 2016:** Савова, Д. Глаголи с форманта *си* в българския език. – *Zeszyty Cyrylo-Methodiańskie*, тг 5, 2016, 104–119.